

5. Пуни А. Ц. Некоторые психологические вопросы готовности к соревнованиям в спорте / А. Ц. Пуни. – Л. : ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта, 1973. – 267 с.

6. Пуни А. Ц. Процесс и система звеньев психологической подготовки к соревнованиям в спорте / А. Ц. Пуни. – Л. : ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта, 1979. – 328 с.

УДК 159.9

Приходько Д.П., к. психол. н., доцент кафедри психології та педагогіки, Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба;

Злотніков А.Л., к. психол. н., провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (суспільно-політичних проблем), Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ КУРСАНТІВ МОЛОДШИХ КУРСІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У наданій роботі розглядаються проблеми соціально-психологічної адаптації курсантів у період навчання на молодших курсах. Досліджені детермінанти, динаміка та психологічні механізми соціально-психологічної адаптації курсантів Харківського університету Повітряних Сил до виконання навчально-бойових завдань. Розглянуті соціальні та психологічні умови соціально-психологічної адаптації до діяльності курсантів молодших курсів у період навчання, виконання службових обов'язків, при несенні служби у нарядах і стрес-фактори, що впливають на них.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, курсанти молодших курсів, особливі умови діяльності, психологічні механізми.

В представленной работе рассматриваются проблемы социально-психологической адаптации курсантов в период обучения на младших курсах. Исследованы: детерминанты, динамика и психологические механизмы социально-психологической адаптации курсантов Харьковского университета Воздушных Сил к выполнению учебно-боевых задач. Рассмотрены социальные и психологические условия социально-психологической адаптации к деятельности курсантов младших курсов в период обучения, выполнения служебных обязанностей, при несении службы в нарядах и стресс-факторы действующие на них.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, курсанты младших курсов, особые условия деятельности, психологические механизмы.

Постановка проблеми. Аналіз результатів наукових досліджень стосовно питання надійності діяльності особистості в особливих та екстремальних умовах дає можливість стверджувати, що зацікавленість цією проблемою є досить великою. Проте на сьогодні існують лише поодинокі дослідження, предметом яких є пошук оптимальних методів прогнозування, оцінки та психологічної підтримки професійної та функціональної надійності працівників ризиконебезпечних професій. Незважаючи на актуальність цієї проблеми, особливо для силових міністерств та відомств держави, вона залишається ще

недостатньо теоретично й методично розробленою. Соціальні й економічні перетворення, що на сьогодні відбуваються в Україні, стимулюють корінні зміни в суспільстві в цілому і Збройних Силах зокрема. Трансформаційні процеси, пов'язані з формуванням професійної армії, висувають нові вимоги до підготовки керівних кадрів для діяльності в особливих та екстремальних умовах. У межах своїх професійних обов'язків їм доводиться виконувати миротворчі функції, брати участь у боротьбі з тероризмом, надавати допомогу цивільному населенню в районах, що потерпають від стихійного лиха, і нарешті, виконувати захист державної цілісності і недоторканності.

У зв'язку з цим актуальність вивчення соціально-психологічної адаптації курсантів молодших курсів у вищому військовому навчальному закладі (надалі ВВНЗ) до діяльності в особливих умовах обумовлена рядом причин:

по-перше, темпи й успішність соціально-психологічної адаптації курсантів мають реальний вплив на результати навчально-бойової діяльності;

по-друге, період "входження" курсантів в нове соціальне середовище, засвоєння первинних посад пов'язані зі становленням їх особистості;

по-третє, дослідження, проведені у військах, переконливо доводять, що самоусунення від виконання службових обов'язків, відхилення від службових і моральних норм, міжособистісні конфлікти і навіть спроби суїциду спостерігаються у військовослужбовців за умов їх слабкої соціально-психологічної адаптації до служби.

Метою дослідження було вивчення психічних станів курсантів, що виникають під впливом стрес-факторів у ході соціально-психологічної адаптації до виконання службових обов'язків та навчально-бойових завдань. Завданням було проведення системного аналізу процесу соціально-психологічної адаптації курсантів молодших курсів і визначення методів та прийомів психокорекційної роботи.

Виклад основного матеріалу. Юність – це час вибору життєвого шляху. Майбутні курсанти будують плани, яким суджено або не суджено збутися в зрілості. Починається реалізація поставленої мети – робота над обраною спеціальністю, навчання у ВНЗ, іноді створюються родини. Цей період є початком дорослого життя та іноді сприймається як щоденник, який можна відкласти в бік і почати писати з початку. Відчуття того, що все життя попереду, дає можливість робити спроби, помилки та шукати нові рішення. У результаті та під впливом цих соціально-особистісних факторів перебудовується вся система відношень юнаків з оточуючими їх людьми і змінюється його ставлення до самого себе. За умов цієї соціальної позиції змінюється ставлення до навчання, встановлюється певний взаємозв'язок між інтересами майбутньої професії, навчальними інтересами та мотивами поведінки.

В юнацькому віці виділяють дві фази: одна межує з дитинством (рання юність), інша – на межі зі зрілістю (старший юнацький вік), яку можна розглядати в якості навчальної ланки зрілості. Щодо першої фази юності характерна підготовка до самостійного життєвого шляху (накопичення необхідних знань, умінь пошуку, пов'язаного з вибором професії, набуття тих чи інших якостей особистості...). Для другої – використання набутих професійних знань, умінь і навиків, прагнення до подальшого вдосконалення майстерності та моральних якостей своєї особистості.

Криза 17 років також проходить не менш гостро. Випускники шкіл збираються вступати до ВНЗ, цінують свій соціальний статус, навіть якщо навчаються посередньо, та вважають себе вище багатьох одноліток.

Випускники шкіл пов'язують свої найближчі життєві плани з ВНЗ, іноді поділяють себе на дві категорії: одні сподіваються на допомогу батьків і не втрачають душевної рівноваги; інші розраховують на свої сили.

Для тих, хто важко переживає кризу 17 років, характерні різноманітні страхи: відповідальність перед собою та своїми близькими за вибір; страх перед життям, перед можливими помилками, перед невдачею при вступі до вузу, перед армією. Виражений страх може призвести до виникнення невротичних реакцій: підвищення температури тіла, головний біль, загострення хронічних захворювань [3;7;13].

Нова життєва ситуація потребує адаптації до неї. Допомагають підтримка сім'ї, впевненість у собі, відчуття компетентності.

Юність стає другим перехідним періодом у розвитку особистості, з нею пов'язано продовження навчання або початок оволодіння професією. У психологічному плані юність вирішує задачі самовизначення в оточенні дорослих людей. Починається реалізація планів, намічених в 16-17 років.

У 19-20 років основні труднощі свого життя юнаки пов'язують з появою відчуття відповідальності. В той же час вони цінують свій вік, який приносить нові, більш широкі можливості.

Для цього періоду характерні три основних варіанти життєвого шляху: навчання у ВНЗ, пошуки роботи та служба в армії.

Навчання у ВНЗ. Продовжуючи навчання, юнак не набуває "практичного досвіду" і залишається залежним від батьків.

Робота приваблює матеріальною незалежністю, самостійністю, дає життєвий досвід та практичні навички. Недоліками раннього включення в роботу вважаються висока відповідальність, неможливість знайти цікаву роботу, у зв'язку з відсутністю кваліфікації. Студенти нерідко поєднують навчання з роботою. Те, який вибір буде зроблено в юнацькому віці, буде залежати від спрямованості особистості, домінуючих мотивів, основних цінностей та орієнтацій.

Пошуки роботи. Більшість не можуть чітко вказати вимоги до майбутньої професії. Якщо є уявлення про майбутню професію, зроблено вибір, важко знайти відповідне місце.

Юнаки повинні вміти спілкуватися з людьми, володіти технікою спілкування та вміти викликати позитивне враження. Проблема самопрезентації загострюється через відсутність досвіду, впевненість у собі. Набуття практичних вмінь, прилаштування до колективу дорослих і нових вимог є в різній мірі важкими для юнаків з різкими рисами характеру і різним рівнем інтелекту. Адаптація проходить легше при орієнтуванні у професії, наявності окремих навичок.

Армія. Здорові юнаки, які не навчаються на денних відділеннях ВНЗ, прикликаються на дострокову службу в Збройні Сили. Служба в армії – це ще одна різка зміна образу життя. Коли юнак приходить до армії, він зустрічається з новими для себе порядками, новим укладом життя. Йому не легко відразу звільнитися від старих звичок. Нові умови, необхідність всебічної підготовки вимагають від молодого солдата напруження сил і перебудови направлення особистості.

Особливою ланкою слід виділити юнаків, які вирішили присвятити своє життя службі в армії та захисту батьківщини [2; 6; 8; 9]. Юнаки, що вступили до ВВНЗ, одразу потрапляють в особливі умови діяльності, де поруч з навчанням йде виконання службового обов'язку. При цьому юнакам у своїй більшості не має 18 років, а на них вже в повному обсязі покладено велику відповідальність за свої поступки та дії. Навіть невелика помилка такого юнака може призвести до великих негативних наслідків, тому що їм ввірено бойове озброєння та техніка. Ці юнаки одразу потрапляють з дитинства в доросле відповідальне життя.

Таким чином, юність – перший період дорослого, самостійного життя. А для курсантів молодших курсів це – відповідальність за свою долю, за своє майбутнє.

Проведений теоретичний аналіз досліджень в області військової психології [6, 8] дозволив визначити відсутність єдності в розгляді проблеми соціально-психологічної адаптації. У військових психологів також склалися два основних підходи в поглядах на сутність соціально-психологічної адаптації. У рамках першого підходу соціально-психологічна адаптація розглядається як пристосування військовослужбовця до соціального середовища військової служби. Саме так розглядають цей процес М.І. Дяченко, Я.В. Подоляк, Л.Ф. Железняк та ін. [6; 11]. Основним змістом даного процесу є звикання військовослужбовця, зміна його динамічного стереотипу. Другий підхід характеризується визначенням сутності соціально-психологічної адаптації не тільки як пристосування, але і як взаємодії з армійським середовищем. Такий підхід знайшов своє відображення в дослідженнях В.С. Афанасенко, М.П. Коробейникова, І.І. Ліпатова, С.С. Муцинова, Л.Ф. Шестопалової та ін. [2; 4; 8; 10] і дозволив розглядати військовослужбовця не як пасивний об'єкт, на який впливає зовнішнє середовище, а як активного суб'єкта адаптаційної взаємодії з ним.

З огляду на всі проаналізовані теоретико-концептуальні підходи різних напрямків у вітчизняній і закордонній психології до розгляду проблеми соціально-психологічної адаптації, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Існує різноманіття теоретико-концептуальних підходів до розгляду проблеми соціально-психологічної адаптації, як у вітчизняній, так і в закордонній психологічній науці.

2. Проблему соціально-психологічної адаптації курсантів до діяльності в особливих умовах на сучасному етапі досліджено недостатньо.

3. Теоретичний аналіз суттєвості соціально-психологічної адаптації курсантів дозволяє визначити її як складне динамічне утворення, що має розгнуті тимчасові характеристики, протікає під впливом особливих умов й індивідуально-психологічних особливостей при системній взаємодії її структурно-функціональних компонентів (потребнісно-мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових, комунікативних і т.д.) і дозволяє їм без тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів (при збереженні психічного і фізичного здоров'я) продуктивно здійснювати військову діяльність.

Як відзначалося раніше, діяльність курсантів сильно відрізняється від діяльності студентів (їхніх однолітків). Курсанти, вступивши у ВВНЗ, із перших днів стають цілком самостійними і відповідальними за свої вчинки. З пе-

рших днів служби їх готують до прийняття військової присяги, а через місяць після її прийняття їм довіряють бойову зброю. У цей значущий для них момент велика частина курсантів не досягла повнолітнього віку. Курсанти у свої 17 років у період кризи юнацького віку стають цілком відповідальними за усі свої вчинки. Вони добровільно вибирають складний шлях у професійній діяльності військовослужбовця. Тому курсанти як ніхто інший мають потребу в правильній організації процесу їхньої адаптації до своєї професійної діяльності

При цьому слід відмітити, що умови діяльності військовослужбовців, як справедливо відзначає М.І. Дяченко, із усіма своїми особливостями впливають на них. Наслідком фактичного й очікуваного впливу умов навчання курсантів у ВВНЗ є велике навантаження на їхню психіку і нервову систему, це може викликати стомлення або перевтому – фізичну, розумову і емоційну. Воно може проявитися в наступних видах розладів курсантів-першокурсників [2; 4; 9; 12]:

а) розлад інтелектуальної, емоційної і моторної сфери, що погіршують розумову діяльність, знижують пам'ять, швидкість розумових операцій, орієнтування на полі бою, погіршують настрої і самопочуття. У таких випадках з'являється байдужість і апатія, ослаблення точності і координації рухів і т.п.;

б) розлад уваги і сенсорної області;

в) ослаблення волі і поява почуття фізичної пригніченості.

Таким чином, поведження військовослужбовця в особливих умовах істотно залежить від специфіки його діяльності і конкретних станів, що при цьому виникають. Ігнорування двох цих факторів може звести нанівець усю роботу в процесі соціально-психологічної адаптації.

Діяльність курсантів молодших курсів обумовлена, з однієї сторони, складним навчальним процесом, з іншої, – виконанням своїх службових обов'язків паралельно з навчанням. Це, без сумніву, сильно відрізняє умови навчання курсантів від процесу навчання студентів будь-якого ВНЗ.

Життєдіяльність курсантів у даний період виступає у виді особливих умов, тому що вона цілком відповідає таким умовам служби у військах, як твердий розпорядок дня, регламентація поведження, підвищена вимогливість командирів, замкнутість простору, дефіцит часу, умови життя, обмежене коло спілкування, фізичні навантаження, заняття на бойовій техніці й у реальних польових умовах.

Якщо врахувати, що більшості курсантів ще немає 18 років, то тут виявляється такий стрес-фактор як підвищена відповідальність. Приймавши присягу, не досягши при цьому законного вступу в повноцінне громадське життя, курсант стає юридично відповідальним перед законом і суспільством за свої вчинки. При цьому курсантові довіряється бойова зброя і законне право його застосування (у випадках, передбачених законодавством), це підсилює дію стрес-факторів. Курсанти повинні "відразу" стати дорослими, серйозними і відповідальними людьми. Діяльність їх протікає цілодобово, заняття проходять як вдень, так і вночі; крім того, вони заступають у добові наряди, а пропущені при цьому заняття вивчають самостійно у вільний час, ліміт якого обмежений розпорядком дня. Такий уклад життя курсантів найчастіше викликає напружену обстановку через різні міжособистісні конфлікти, що виникають у ході їхньої діяльності [1; 2; 9; 12]. Помилка одного може призвести

до невдачі усього військового колективу. Це обумовлює такі стрес-фактори, як взаємовідношення з товаришами, молодшими командирами (сержантами) і офіцерами. Замінити колектив або обстановку в даній ситуації не представляється можливим, навіть якщо виникають конфлікти. А конфліктні ситуації є неминучими, тому що діяльність курсантів протікає в умовах дефіциту часу, обмеженості простору і спілкування, великих фізичних і розумових навантажень, на тлі сильних емоційних переживань. У цей період діяльності на курсантів впливає багато стрес-факторів, до яких слід відносити такі як: відірваність від родини, новизна обстановки, регламентованість поведінки, обмеженість простору, постійний контроль, підвищена вимогливість, велике фізичне навантаження, умови життя, взаємовідношення з офіцерами, взаємовідношення з товаришами, взаємовідношення в колективі, взаємовідношення з командирами-сержантами, напружений навчальний процес, відсутність можливості усамітнитися, дефіцит часу, великий обсяг інформації, обмежена можливість спілкування.

Виходячи з вищевказаної проблематики досліджень соціально-психологічної адаптації курсантів молодших курсів до діяльності в особливих та екстремальних умовах, можна зробити наступні висновки:

а) особливі умови діяльності для всіх курсантів у період навчання на молодших курсах є стресогенними, що істотно впливає на динаміку всіх рівнів психологічної надійності професійної діяльності курсантів;

б) процес соціально-психологічної адаптації є динамічним. Динаміка соціально-психологічної адаптації визначається у всіх курсантів незалежно від їх індивідуально-психологічних та професійних якостей. Зміни рівня адаптованості до професійної діяльності в особливих та екстремальних умовах відбуваються під впливом стрес-чинників та детермінуються умовами, в яких протікає діяльність, а також силою, інтенсивністю і тривалістю дії стрес-чинників;

в) визначальними чинниками соціально-психологічної адаптації до професійної діяльності в особливих та екстремальних умовах є: рівень емоційного збудження (домінуючий); особистісна тривожність; сила мотивації; інтелектуальна оцінка, прогнозування, прийняття рішення в емоціогенній ситуації; сила нервової системи;

г) існують три якісно різні рівні соціально-психологічної адаптації до професійної діяльності в особливих та екстремальних умовах, які характеризуються:

1) високий – низьким і частково середнім рівнями емоційного збудження, низьким рівнем особистісної тривожності, високим і частково середнім рівнями активності, працездатності, середнім рівнем мотивації, високим і частково середнім рівнем інтелектуальної лабільності, великою і частково середньою силою нервової системи;

2) середній – середнім і частково низьким рівнями емоційного збудження, середнім і частково низьким рівнями особистісної тривожності, середнім і частково низьким рівнями активності, працездатності, середнім рівнем мотивації, середнім і частково низьким рівнями інтелектуальної лабільності, середньою і частково великою силою нервової системи;

3) низький – середнім і частково високим рівнями емоційного збудження, середнім рівнем особистісної тривожності, низьким і частково серед-

нім рівнями активності, працездатності, середнім рівнем інтелектуальної лабільності, середньою і частково малою силою нервової системи;

д) залежно від ступеня значущості події для індивідуума тривога може негативно або нейтрально впливати на рівень соціально-психологічної адаптації до професійної діяльності. Чим менше ступінь значущості події, тим менш негативний вплив тривоги;

е) залежно від рівня сформованості визначальних структурних компонентів соціально-психологічної адаптації до професійної діяльності, вплив емоціогенних чинників навчальної і службової діяльності може мати як мобілізуючу, так і дезорганізуючу дію на професійну діяльність в особливих та екстремальних умовах;

ж) залежність соціально-психологічної адаптації до діяльності від сили нервової системи носить нелінійний характер, обумовлений специфікою виконуваних завдань.

Висновки. Аналіз соціально-психологічної адаптації курсантів до особливих умов діяльності дозволяє зробити наступні висновки:

1. Динаміка соціально-психологічної адаптації обумовлюється силою й інтенсивністю впливу стрес-факторів, сформованістю рівнів індивідуально-психологічних особливостей, що справляють вплив на успішність процесу адаптації.

2. Успішність соціально-психологічної адаптації курсантів визначається: особистісним адаптивним потенціалом, нервово-психічною стійкістю, комунікативними здібностями, моральною нормативністю, акцентуацією характеру, рівнем особистісної тривожності, самопочуттям, активністю, настроєм.

3. Динаміка процесу соціально-психологічної адаптації курсантів до діяльності в особливих умовах характеризується зміною рівнів їхніх індивідуально-психологічних особливостей, що багато в чому визначають успішність адаптації.

4. Ефективність соціально-психологічної адаптації курсантів можливо основана на комплексному системному впливі психолого-педагогічних заходів, серед яких основними є психорегулююче, ідеомоторне тренування, моделювання стрес-факторів емоціогенних ситуацій, рефлексія, самоконтроль, прийоми переконання, самонавіювання.

5. Особливі умови підготовки накладають велику відповідальність на командира (керівника заняття) за проведення заходів, спрямованих на успішну соціально-психологічну адаптацію курсантів. Вважаємо за доцільне введення даної методики до системи підготовки офіцерів, чия діяльність пов'язана з проблемою підготовки курсантів до польотів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Ю. В. Факторы, детерминирующие развитие профессиональной деформации сотрудников милиции / Ю. В. Александров // Вісник Харківського університету. – Серія : Психологія. – Харків : ХНУ, 2001. – № 517. – С. 218–220.

2. Білий В. В. Залежність поведінки курсантів у конфліктній ситуації від їх особистісних особливостей / В. В. Білий // Вісник Харківського університету. – Серія : Психологія. – Харків : ХНУ, 2001. – № 517. – С. 19–21.

3. Бурлачук Л. Ф. Психотерапия : учебник для ВУЗов / Бурлачук Л. Ф., Кочарян О. С., Жидко М. Е. – СПб. : Питер, 2003. – 569 с.
4. Волошин П. В Медико-психологические аспекты экстремальных событий и проблема посттравматических стрессовых расстройств / П. В. Волошин, Л. Ф. Шестопалова, В. С. Подкорытов // Межд. мед. журн. – 2000. – Т. 6, № 3. – С. 31–34.
5. Дикая Л. Г. Особенности регуляции функционального состояния оператора в процессе адаптации к особым условиям деятельности / Дикая Л.Г. // Психологические проблемы деятельности в особых условиях. – М. : Наука, 1985. – С. 63–90.
6. Железняк Л. Ф. Военно-профессиональная направленность личности советского офицера / Железняк Л. Ф. – М. : ВПА, 1979. – С. 88–108.
7. Казначеев В. П. Современные аспекты адаптации / Казначеев В. П. – Новосибирск : Наука, 1980. – 192 с.
8. Коробейников М. П. Современный бой и вопросы психологии / Коробейников М. П. – М. : Воениздат, 1972. – 240 с.
9. Кравченко О. В. Психологічне забезпечення діяльності ОВС в ризиконебезпечних ситуаціях оперативно-службової діяльності : навчальний посібник / Кравченко О. В., Тимченко О. В., Христенко В. Є. – Харків, 2002. – 127 с.
10. Муцинов С. С. Молодые воины : воспитание и адаптация в коллективе / Муцинов С. С. – М. : Институт военной истории МО СССР, 1989. – 88 с.
11. Подоляк Я. В. Практические методы психологической подготовки воинского коллектива. Часть 2 / Я. В. Подоляк. – Харьков : МО СССР, 1983. – 40 с.
12. Программа по специальной, боевой, физической и общественно-государственной подготовке рядового и начальствующего состава ОМОН при ГУВД СПб и ЛО. – 2000. – 15 с.
13. Полежаев Е. Ф. Основы физиологии и психологии труда / Полежаев Е. Ф., Макушин В. Г. – М. : Экономика, 1974. – 239 с.

УДК 159.923:62

Сапельнікова Т.С., Українська інженерно-педагогічна академія м. Харків

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОРОТКО- ЧАСНОЇ ОПЕРАТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТОРІВ ЕНЕРГОСИСТЕМ АЕС

У статті розглядаються особливості функціонування оперативної короткочасної пам'яті операторів енергосистем, надаються результати дослідження щодо запам'ятовування різного виду стимульного матеріалу.

Ключові слова: короткочасна оперативна пам'ять, об'єм короткочасної оперативної пам'яті, індивідуальні відмінності запам'ятовування стимулів.

В статье рассматриваются особенности функционирования оперативной кратковременной памяти операторов энергосистем, приводятся результаты исследования по поводу запоминания различного вида стимульного материала.